

بررسی ابعاد فقهی نقش زن در پشتیبانی دفاع مقدس

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۴/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۰/۰۹/۱۸)

خلیل الله احمدوند^۱

استادیار گروه الهیات دانشگاه رازی کرمانشاه

مهدیه بابایی تبار

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه رازی کرمانشاه

چکیده

بانوان نیز می‌توانند مسأله جهاد را به عهده بگیرد، چرا که جهاد، تنها در سنگر بودن و تیراندازی کردن نیست. کمک‌های تدارکاتی پشت جبهه و متن جبهه، امور مربوط به نقشه برداری، دیده بانی و... بخش‌های مهمی از جهاد به شمار می‌رود، که زنان می‌توانند آن‌ها را به عهده بگیرند. زن از فیض جهاد محروم نیست. اگر کشوری در حال جنگ و دفاع است، و از طرف بیگانگان تهدید می‌شود، زن نیز باید دفاع کند و لازمه دفاع آموزش دیدن است. در هیچ یک از این مسائل، زن را محروم نکرده‌اند، بلکه در اکثر دشواری‌ها و امانت‌داری‌ها، در بسیاری مصائب و مشکلات، زن همتای مرد است. در حماسه‌ی مقاومت مردم مسلمان ایران در برابر هجوم وحشیانه‌ی ارتش بعثی عراق به خاک میهن اسلامی که زمینه‌ی حضور گسترده‌ی زنان را در خطوط مقدم فراهم نمود نیز، زنان فداکار با حضور مؤثر و گسترده‌ی خویش در بخش‌های گوناگون سهم خود را در دفاع از کیان انقلاب اسلامی و میهن ایفا نمودند. زنان برای این که عدم حضورشان در جبهه‌ها را جبران نمایند، در پشت جبهه با ابتکاراتی که از خود نشان می‌دادند فعالیت کرده و از هر راهی به جبهه‌ها کمک می‌نمودند. جنگ توانسته بود در زنان این روحیه را به وجود آورد که به کارهایشان جهت و حرکت بدهند. آن‌ها همه‌چیز را در رضایت خدا می‌دیدند و از آسایش و آرامش خود مایه می‌گذاشتند تا بدین وسیله خدمتی به نفع جبهه‌ها و برای خشنودی خدا انجام دهند. لذا در طول دفاع مقدس زن را باید به صورت عنصری فعال،

^۱ نویسنده مسئول

مبارز، ایثارگر و صبور بدانیم. مقاله حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با بررسی اسناد کتابخانه ای به بررسی به نقش زنان در دفاع مقدس پرداخته و مشخص گردید که زنان نقش غیر انکاری در پیروزی های رزمندگان اسلام در جبهه های حق علیه باطل داشتند.

واژگان کلیدی: دفاع مقدس، زنان، جنگ، پشتیبانی، حضور و خدمت در جبهه جنگ

مقدمه

در اسلام به نقش و کارکرد زنان در صحنه های فعالیت اجتماعی، سیاسی اهمیت و اعتبار کافی داده شده اما در طول تاریخ به دلایل متعددی این حقوق یا مخدوش یا تعمداً نقض گردیده است طوری که برخی می پندارند زنان فاقد این حقوقند. (حقوق زن) حضور فعالانه زنان در عرصه های انقلاب اسلامی و تجدید سازمان اجتماعی و نیز حضور پیشقدمانه آنها در رخدادهای جنگ و جبهه و مسائل سیاسی، اجتماعی جامعه اسلامی به منزله نیمی از پیکره این جامعه همواره تأیید رهبر و بنیانگذار انقلاب اسلامی بوده است. ریشه دعوت و حرکت زنان به انجام دادن این قبیل فعالیتها به نقش الگویی زنان صدر اسلام و بانوان عصر پیامبر اسلام حضرت محمدصلی الله علیه و آله وسلم بخصوص حضرت زهرا سلام الله علیه و حضرت زینب سلام الله علیه بر می گردد که بر اساس ایدئولوژی اسلامی و برنامه های اجتماعی اسلام قرار داشته است. در متون تاریخی، اغلب از نقش زنان درباری و از تأثیر زنان غرب و شرق زده یا به اصطلاح روشنفکر بر تحولات اجتماعی سخن به میان آمده، ولی زنانی که در حادثه گریبایدف، جنبش تنباکو، نهضت مشروطه، کشف حجاب، قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱ و... مشارکت داشته اند، از توده زنان مسلمانی بوده اند که گوش به فرمان مراجع تقلید و به منظور انجام تکلیف شرعی و الهی پا به میدان مبارزه گذاشتند. از دهه ۱۳۴۰ تا پیروزی انقلاب اسلامی، این زنان حضور گسترده تر و مستمرتری از خود نشان دادند، علت آن، اولاً: خودباوری بیشتری بوده که امام خمینی (ره) در زنان پدید آورد. ثانیاً: لیبیک آنان به دعوت امام برای حضور سیاسی اجتماعی بوده است. پس از پیروزی

انقلاب اسلامی، زنان هنوز نیاسوده و خستگی یک مبارزه طولانی علیه رژیم پهلوی را از تن بیرون نکرده بودند که بار دیگر بر خود تکلیف دیدند برای دفاع از انقلاب، به ایفای نقش های تازه تر و مؤثرتر در عرصه های جدیدتر بپردازند، از این رو، شرکت در بحران هایی را که در گوشه و کنار کشور، بویژه در کردستان بر پا شد، جزء وظیفه خود دانستند، ولی آنچه بعد از حدود ۱/۵ سال پس از پیروزی، زنان را به کمک و مساعدت بیشتر طلبید، دفاع مقدس است که هشت سال نظاره گر رشادت های زنان و مردان این مرز و بوم بود. از مشارکت سیاسی اجتماعی زنان معاصر ایران و از حضور آنان در دفاع از کشور، بسیار سخن گفته شده اما کمتر، مصداقی از آن ارائه گردیده است. حوادث پس از پیروزی انقلاب اسلامی و به ویژه دفاع مقدس نیز از این قاعده مستثنی نیست. آیا سخن از مشارکت زنان، یک تعارف سیاسی است؟ اگر تعارف نیست مصداق های آن چیست؟ بی شک فعالیت های همه جانبه زنان در دفاع مقدس را می توان به مثابه یکی از مهم ترین مصداق مشارکت زنان در دفاع از این مرز و بوم دانست. مشارکت بانوان در دفاع مقدس، از اهمیت به سزایی برخوردار است، زیرا از جهت کمیت، حدود نیمی از آحاد جامعه را زنان تشکیل می دهند و مشارکت زن، یعنی هماهنگی نیمی از نیروهای جامعه در راستای یک هدف. در اینجا ما به یاری خداوند متعال تلاش داریم تا گوشه ای از فعالیت های زنان را در هشت سال دفاع مقدس به عرصه ظهور بگذاریم.

بخش اول: نقش پشتیبانی زنان در دفاع مقدس

فراخور ورود به هر بحثی شناخت اصطلاحات و الفاظ آن ضرورت مینماید. چراکه در صورت بی توجهی به معانی و مفاهیم دقیق اصطلاحات به بیان آن مباحث دچار مطالعه شده و نتیجه ی مطلوبی حاصل نخواهد شد.

معنی لغوی و اصطلاحی: زن در لغت : در لغت نامه دهخدا زن. [زَ] (۱) نقیض مرد باشد. (برهان). مطلق فردی از افراد اناث خواه منکوحه باشد و خواه غیرمنکوحه. (آندراج). مادینه انسان. بشر ماده. امراء. مقابل مرد. مقابل رجل. (فرهنگ فارسی معین). انسان و ماده ای از نوع بشر و مرأه و نساء و خاتون و بانو. ج، زنان. (ناظم الاطباء). مادینه از آدمی. (دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا زیر نظر دکتر محمد معین و جعفر شهیدی، ۱۳۷۷، ج ۹، ص ۱۲۹۲۴)

نقش در لغت : نقش در لغت به معنی نگارش، نگاشتن، نگار کردن چیزی به دو رنگ یا چند رنگ (همان، ج ۱۴، ص ۲۲۶۶۲)

نقش در اصطلاح: نقش، به رفتاری اطلاق می‌شود که دیگران از فردی که پایگاه معینی را احراز کرده است، انتظار دارند. نقشهای مناسب به صورت بخشی از فرایند اجتماعی شدن به فرد آموخته می‌شود و سپس او آنها را می‌پذیرد. (دانشنامه رشد)

دفاع در لغت : دفاع. [د] (ع مص) دور کردن از کسی. (از منتهی الارب). دور کردن. (دهار). دفع کردن از کسی. (تاج المصادر بیهقی) (از ترجمان القرآن جرجانی) (از اقرب الموارد). || همدیگر را راندن. (از منتهی الارب) (ناظم الاطباء). || مزاحم کسی شدن (دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین و جعفر شهیدی، ۱۳۷۷، ج ۷، ص ۱۰۹۴۰) دفاع در اصطلاح : (اصطلاح فقه) در مقابل جهاد است و آن در موقعی است که دشمنان بر مردم مسلمان هجوم آوردند و حمله نمایند، آن بر همه افراد واجب است. دفاع از حقوق اولیه هر فردی است جهت حفظ مال و جان و عرض و ناموس خود. از فرهنگ علوم نقلی، از شرح لمعه ج ۲ ص ۳۲۵). مسئله دفاع از کیان اسلام یکی از مهمترین مباحث، در علم فقه به شمار می‌رود و دفاع از کیان اسلام به اقدامی اطلاق می‌شود که در برابر هجوم کفار به سرزمین های اسلامی صورت می‌گیرد. (فهرست کتابخانه تخصصی آیت الله بروجردی (قم)، پایان نامه حوزوی، ۱۳۹۶، ص ۱۳۰۸)

مقدس در لغت و اصلاح : مقدس در لغت به معنی «پاک، پاکیزه، منزّه، پاک کرده، به پاکی یادشده، و به پاکی خوانده شده» (دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴، ص ۲۱۳۱۸) در منابع دینی، امر مقدس به طهارت و پاکی تعریف شده است: «التقدیس: التطهیر الالهی المذکور فی قوله تعالی «و يطهرکم تطهیرا» دون التطهیر الذی هو ازاله النجاسه المحسوسه». مقدس اصیل از هرگونه عیب و نقص مبرا است و دارای طهارت و نزاهت مطلق است، مقدسات تبعی به نسبت پیوندشان با مقدس اصیل و در نتیجه، به نسبت پاکی شان، مقدس شمرده می‌شوند، مقدس در این معنا، در مقابل نامقدس، پلید و ناپاک قرار دارد؛ چنان که گاهی امر قدسی در مقابل امر عرفی قرار می‌گیرد. امر قدسی امری است که رو به آسمان دارد و امر عرفی امری است عقلانی و از متن زندگی مادی برخاسته است و دل در گرو عرف دارد. جدا نگه داشتن ناپاکی های ظاهری همچون نجاسات (خون، بول، مدفوع، سگ و خوک)

از حیطة امور مقدس، احتمالاً به دليل طهارت معنوی و ظاهری امور مقدس است. بر این اساس، اگر بخواهیم از حیطة امور مقدس احتمالاً به دليل طهارت معنوی و ظاهری امور مقدس است. بر این اساس، اگر بخواهیم از مقدس تعریفی ماهوی ارائه دهیم (نه تعریف به ویژگی ها، آن چنان که دورکیم انجام داده است) باید بگوییم مقدس آن چیزی است که از منظر مردم، در باطن و ظاهر خود، از هرگونه ناپاکی، عیب و نقص به دور می باشد. (واحد تحقیقات مؤسسه فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور، اصول عقاید، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۷۶۶۲)

بخش دوم: نقش زنان در جنگ های صدر اسلام

مطالعه جنگ هایی که در زمان پیامبر گرامی اسلام، رخ داده است بیانگر این است که شرکت کننده در این جنگها، در زمینه های مختلف نقش آفرینی می کردند، و تمام این نقش آفرینی ها مورد تأیید پیامبر اسلام (ص) بعنوان مبلغ و مجری احکام ناب اسلامی نیز بوده است. که به برخی از این موارد اشاره می شود:

حضور برخی از زنان در جنگهای اسلام چنان با ارزش مهم بوده است که حضرت رسول (ص) مقام آنان را بالاتر از مردان جنگی میدانند.

فداکاری نسبیّه دختر کعب، مشهور به ام عماره، به اندازه ای حساس و ضروری بود که پیامبر اکرم (ص) به فرزند او عمار فرمود: «امروز - جنگ احد - مقام مادر تو از مردان جنگی والاتر است». (واقعی المغازی، ج ۱ ص ۲۷۳ - به نقل از نقش زنان مسلمان در جنگ؛ ص ۱۳-۳)

هر چند ممکن بود بانوان صدر اسلام در جنگ عزیزانشان را نیز از دست بدهند اما این باعث نمی شد دست از خدمت در جنگ بردارند.

حنمه دختر جحش؛ وی با اینکه دایی و برادر و شوهرش در جنگ احد به شهادت رسیده بودند، خود نیز با کمال رشادت و شهامت همگام با سایر رزمندگان به مداوای مجروحان می پرداخت و به آنان آب می رساند. (طبقات الکبری، ج ۸ ص ۲۴۱ - به نقل از همان)

تاریخ جنگهای صدر اسلام، بیانگر و شاهد آن است که مسئولیت معالجه مجروحان جنگی به زنان واگذار می شد. زنانی مانند نسیبه، جراحه و ام عطیه، در بسیاری از غزوات و جنگهای پیامبر اسلام (ص) حضور داشتند و عهده دار مسئولیت امداد بودند. ام عطیه می گوید: «من در هفت غزوه به همراه پیامبر (ص) شرکت کردم و علاوه بر آن بارداری، معالجه مجروحین جنگی را نیز عهده دار بودم» (طبقات الکبری، ج ۸ ص ۴۴۵؛ الاصابه، ج ۴ ص ۴۷۱- به نقل از همان) در برخی روایات آمده که رسول خدا (ص) زنان را با خود به جنگ می برد، سماعه از امام باقر (ع) یا امام صادق (ع) نقل می کند که پیامبر (ص) جهت معالجه مجروحان، زنان را نیز به جنگ فرا می خواند؛ از غنایم چیزی به آنها نمیداد، لکن مبلغی به ایشان عطا می کرد. (سنن ترمذی، ج ۴ ص ۱۲۶- به نقل از همان) در برخی متون تاریخی آمده است که هنگام عزیمت به سوی جنگ، برخی از زنان به صورت گروهی یا فردی، خدمت پیامبر (ص) رسیدند و برای کمک به رزمندگان و معالجه مجروحان، تقاضای حضور در جنگ کردند؛ پیامبر (ص) اجازه فرمودند. شرکت حضرت فاطمه (س) در جنگ احد، از همه موارد مهمتر است. آنگاه که آن حضرت به احد آمده بود، پیامبر (ص) مجروح شده بود و خون زخم صورت مبارکش بند نمی آمد، حضرت زهرا (س) به معالجه پدر گرامی پرداخت. واقعی در این باره می گوید: «فاطمه (س) چهره پیامبر (ص) را می شست و علی (ع) با سپر خود آب می ریخت؛ ولی خون باز نمی ایستاد. حضرت فاطمه (س) قطعه حصیری را سوزاند و خاکستر آن را بر زخم پاشی تا خون بند آمد. نیز نقل شده است که با پشم سوخته آن را معالجه کرد.» (واقعی، المغازی، ج ۱ ص ۲۵۰- به نقل از همان)

۲- پرستاری بیماران:

دومین مسئولیتی که زنان عهده دار آن بودند، وظیفه پرستاری از بیماران جبهه بود. پیامبر (ص) همه نیروهای کارآمد را در جبهه به کار می گرفت و زنانی چون ام عطیه، معاذه غفاریه، لیلای غفاریه، و ام سنان اسلمه را به جبهه می برد تا علاوه بر مسئولیت معالجه مجروحین، وظیفه پرستاری بیماران را نیز عهده دار باشند. (اعلام النساء، ج ۵ ص ۶۱ الاصابه، ج ۴ ص ۴۰۲- به نقل از همان)

۳- تدارکات و پشتیبانی جبهه:

در جنگ احد، بسیاری از نیروهای مسلمان فرار کرده بودند و پیامبر(ص) با تنی چند از یاران نزدیک خود، در برابر هجوم دشمن مقاومت می کرد. وضعیت سختی پیش آمده بود که چهارده تن از زنان مسلمان برای یاری رزمندگان روانه جبهه احد شدند.

واقدی می نویسد: «محمد بن مسلمة، همراه زنان به جستجوی آب پرداختند. این چهارده نفر بودند که فاطمه (س) دختر پیامبر اکرم(ص) نیز با ایشان بود. زنان آب و غذا را بر پشت خویش می بردند و به درمان مجروحان می پرداختند و به آنان آب می دادند» (واقدی، المغازی، ج ۱ ص ۲۴۹- به نقل از همان)

در متون تاریخی، نام شش تن از زنان مسلمان بعنوان ساقیان رزمندگان به چشم می خورد که علاوه بر درمان مجروحان عهده دار آبرسانی و سقایت رزمندگان جبهه نیز بوده اند. اینان عبارت بودند از: ام ایمن، ام سلیم، ام کثیر، ربیع دختر معوذ، حمه و نسیبه. عمر بن خطاب درباره ام تسلیم می گوید: «وی در جنگ احد مشک های آب را برای ما حمل می کرد» (الاستیعاب، در حاشیه الاصابه، ج ۴ ص ۴۶۳- به نقل از همان)

۴- آشپزی:

ام عطیه گوید: «با رسول خدا(ص) در هفت جنگ شرکت کردم و یکی از وظایفم تهیه غذا برای رزمندگان بود» (الطبقات الکبری، ج ۸ ص ۴۵۵؛ مسند أحمد بن حنبل، ج ۴ ص ۸۴- به نقل از همان)

۵- تهیه دارو:

ام ابیه گوید: «یکی از کارهای ما در جنگ خیر تهیه دارو برای معالجه رزمندگان مجروح بود» (کنز العمال، ج ۴ ص ۳۴۵- به نقل از همان)

۶- رساندن مهمات به رزمندگان:

ام ابیه ضمن برشمردن فعالیتهای خود در جنگ خیر؛ می گوید: «وناولالستهام»: یعنی تیرها را برای رزمندگان فراهم میکردیم. (اسد الغابۀ، ج ۵ ص ۵۸۴- به نقل از همان)

۷- تعمیر تجهیزات آسیب دیده:

ام سنان اسلمیه یکی از زنان قهرمانی است که در جنگ خیبر حضور یافت. هنگامی که از حرکت پیامبر اسلام(ص) بسوی خیبر آگاه شد، نزد آن حضرت آمد و گفت: «ای پیامبر خدا! بسیار مایلم که در این نبرد در معیت شما باشم تا مشکها آسیب دیده را تعمیر و اصلاح کنم...». (اعلام النساء، ج ۲ ص ۲۶۳- به نقل از همان)

۸- انتقال مجروحان و شهدا به پشت جبهه:

ربیعہ دختر معوذبن عقراء، از زنان متعهدی است که چنین مسئولیتی را عهده دار بود. وی می گوید: آنگاه که با رسول خدا(ص) در جنگی شرکت میجستیم به رزمندگان خدمت کرده، آنان را سیراب می کردیم و مجروحان را به مدینه انتقال می دادیم». (اسد الغابۀ، ج ۵ ص ۴۵۲؛ اعلام النساء، ج ۱ ص ۴۴۲- به نقل از همان)

بخش سوم: نقش زنان در پیروزی انقلاب اسلامی ایران

تاریخ کشورمان حضور زنان را در پشت صحنه های بزرگ نشان می دهد. شکستن قلیان ها توسط همسران ناصرالدین شاه و سرپیچی از دستورات او مبنی بر آماده کردن قلیان پس از تحریم تنباکو توسط میرزای شیرازی، کمکهای مادی و معنوی زنان گیلان به انقلابیون در نهضت جنگل، مقاومت زنان مسلمان در برابر توطئه کشف حجاب و تظاهرات بزرگ آنها در مشهد، در اعتراض به همین توطئه و نمونه های دیگر، همگی در راستای همین حضور فعال زنان مسلمان در صحنه سیاسی کشور است. با این همه تأثیر زنان در شکل گیری و تداوم انقلاب اسلامی از هر دوره تاریخی بیشتر بوده است. حضور استوار زنان را در صحنه های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی در مقاومت صبورانه آنها در برابر فشارها و آزارهای رژیم شاه بر خانواده های آنان می توان دید، در تظاهراتهای گسترده، هزاران زن چادری پیشاپیش صفوف جمعیت حرکت می کردند و با این کار ضمن این که خطر را به جان می خریدند از دامنه ی خطر می کاستند. به نظر کدی: اینان عمدتاً زنان بازاری، زنان طبقه پایین و دانشجویان بودند. با وجود تلاشهای گسترده ای که در جهت بی تفاوت کردن مردم و ایجاد روحیه خودمداری و عافیت طلبی، با هدف دور کردن آنها از سیاست انجام می شد، بردباری زنان متعهد

مسلمان در برابر انبوه خطرات و مشکلات و ترغیب همسران و فرزندان‌شان به مبارزه و همکاری، عامل مؤثری در تداوم روند رو به تکامل انقلاب بود. رژیم طاغوت مبارزان مسلمان را در زندان‌ها حبس و شکنجه میکرد، به خانه‌هایشان یورش می‌برد و حتی گاه برای اقرار و آزاد متهمان همسر و فرزندان آنها را در برابر دیدگان‌شان شکنجه می‌کرد اما هیچ‌کدام از این مسائل، سبب ایجاد ضعف در روحیه زنان مسلمان نشد. در واقع اگر صبر این زنان و همکاری و یاری آنان با مردان نبود شاید این مقاومت‌ها ادامه پیدا نمی‌کرد و ریشه‌های سازنده و شکل‌دهنده انقلاب پا نمی‌گرفت.

بخش چهارم: نقش زنان ایران در هشت سال دفاع مقدس

دوران هشت ساله دفاع مقدس، خاطرات، عملکردها و اقدامات بسیار درخشانی از حضور پر حماسه بانوان و شیرزنان ایرانی در خود به یادگار گذاشته است. این خدمات بانوان در واقع در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، هنری، سیاسی و حتی نظامی همراه و همگام با مردان حماسه آفرین در زمان جنگ، امری پیش پا افتاده نیست که بتوان به سادگی از کنار آن گذشته و آن را نادیده انگاشت. بانوان ایرانی در این مدت هشت ساله نشان دادند که به راستی لیاقت افتخار آفرینی برای جامعه خویش را خواهند داشت. آنها هم در صحنه نبرد به صورت رویارویی مستقیم با دشمن اشغالگر و متجاوز مصاف کردند و هم در پشت جبهه و در عرصه‌های مختلف منشأ خدمات گرانبهایی گردیدند که تاریخ انسانیت و ارزش‌ها الی الابد از آن همه خدمات ایثارگرانه، به نیکی یاد خواهد نمود. بانوان ایثارگر ایرانی با داشتن تجارب ذقیمت از حضور در صحنه اجتماع در دوران پیش از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، در طول مدت هشت سال دفاع مقدس به افتخار آفرینی خویش ادامه داده و حتی در برخی از صحنه‌ها، جلودار مردها در امر پشتیبانی از دفاع مقدس و جنگ تحمیلی بوده‌اند و به تعبیر امام خمینی: «... از اینها و زحمات اینها، بیشتر از مردها باید گفت. برای این که وقتی که بانوان می‌آیند در میدان؛ قوه مردها دو چندان می‌شود یا ده چندان می‌شود...» (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۲۵) خدمات و عملکرد اقشار مختلف زنان و بانوان ایرانی در طول دفاع مقدس، در واقع تداوم عملکرد درخشان آنها در طول نهضت و انقلاب اسلامی بوده است؛ منتهی به گونه‌های دیگر و به شکل فعالیت و عملکردهای داوطلبانه حضرت امام با یادآوری این خدمات شایسته بانوان، ضمن تقدیر از فعالیت‌های مختلف بانوان ایرانی، خطاب به آنها فرمودند: «... امیدوارم که همانطوری که شما خانمها در همه اموری که مربوط به پیشرفت اسلام در قبل از این انقلاب و در زمان انقلاب و بعد از انقلاب داشتید، به

همین نحو خداوند توفیق بدهد به شما که با تعهد باقی باشید و خدمت کنید، به این کشوری که در زیر ستم ستمکاران پایمال شده بود...» (همان، ج ۱۹، ص ۱۸۳) اصلی ترین حماسه ها و عملکرد درخشان بانوان ایرانی در خط مقدم جنگ، تنها به امداد و کمک‌رسانی به موقع آنها به مجروحین و زخمی های جنگ و نیز خدمات رسانی به موقع در امور تغذیه و تهیه کردن و فراهم ساختن خوراک و پوشاک برای رزمندگان خلاصه نمی شود؛ بلکه مهم تر از همه، شجاعت هایی بوده است که برخی از بانوان ایرانی در خط اول جنگ و بخصوص در ابتدای شروع جنگ تحمیلی و درست در زمانی که خاک مقدس جمهوری اسلامی ایران، از چندین نقطه مرزی مورد تجاوز قرار گرفته بود، به نمایش گذاردند، به طوری که میتوان به جرأت گفت اگر اقدامات، تشویقها، حمایت ها و شرکت مؤثر و مستقیم بانوان ایرانی در استان ها و شهرها و بخصوص آبادی های مرزی کشورمان در ابتدای جنگ، علیه دشمنان نظام و در مقابله با عناصر فریب خورده داخلی نبود، چه بسا دشمنان در همان ابتدای جنگ تحمیلی، به اهداف و اغراض شوم خود - یعنی تصرف و اشغال سریعتر مناطق مرزی کشور - توفیق می یافتند؛ اما این روحیه شهادت طلبی و بیباکی بانوان غیور ایرانی در داخل شهرها و آبادی های خالی از مردان بیشتر مردها در این زمان در خط مقدم جبهه به دفاع و مقابله با دشمن مشغول بودند، و تشویق ها و روحیه بخشی آنها به مردان و فرزندان جنگجوی خود، مبنی بر ماندن در شهر و مقاومت ورزیدن و دفاع کردن از خاک و سرزمین خود، در همان ابتدا دشمن را با دژی مستحکم مواجه ساخت. به نظر می رسد که پس از هجوم همه جانبه دشمن به مرزها، شهرها و آبادی های ایران و با ایجاد جنگ روانی و رعب و وحشت در دل ساکنان آن - بخصوص بانوان و کودکان این مناطق به آنها از شوهران مبارز خود می خواهند که با ترک کردن جبهه جنگ و دفاع، خانواده خویش را به شهرهای امن برسانند و بدین وسیله، هم اجازه مقاومت به شوهران و فرزندان خود را در برابر دشمن را نمیدهند و هم خودشان با ترک گفتن منطقه و خالی نمودن شهرها، باعث تضعیف روحیه عناصر خط مقدم گردیده و باعث کاستن از حجم نیروهای مؤثر جبهه مقاومت شده و بعلاوه با ترک کردن منطقه، موقعیت پشت جبهه را خالی کرده و این فرصت را به دشمن می دادند که با دور زدن سپاه مقاومت کننده و سپس داخل شدن به شهر بی دفاع و خالی از سکنه، با سرعت هرچه تمامتر، مناطقی از ایران را به اشغال و تصرف خود در آورند و مقاومت افراد خط مقدم را فرو شکسته و تعداد بسیاری از مدافعین را به اسارت خود در آورند. اما جانفشانی و شجاعت شیر زنان ایرانی و روحیه بالای آنها، در مقاومت کردن و تشویق بی امان همسران و فرزندان خود به مقاومت و عدم ترک صحنه و باقی ماندن در منطقه -

علیرغم وحشت و ناامنی - و درست در زمانی که شهر، آماج حملات زمینی و هوایی آنها قرار داشت، در همان ابتدا نقشه های دشمن را نقش بر آب کرده و فرصت آماده شدن، بسیج مردمی و انسجام را به نیروهای نظامی و دفاعی کشور داد. بطوری که در پرتو چنین حرکت شجاعانه آنها، دشمن نه تنها به اشغال سریع مناطق مرزی کشور ما توفیق نیافت، بلکه پس از اندک زمانی زد و خورد با ساکنان محلی - که علیرغم فشارها و وحشتهای فراوان - حاضر به تخلیه منطقه خود نشده بودند و همچنین مقاومتها و هجوم های رزمندگان اسلام، از خاک ایران عقب نشستند. بنابراین اگر گفته شود که یکی از اصلی ترین عوامل زمین گیر شدن ارتش بعث عراق در استان های مرزی کشورمان، در پرتو عملکردها و اقدامات مؤثر بانوان ایرانی مستقر در آبادیها و شهرهای مرزنشین وحدت ذهن و جان فشانی آنها بدست آمده است، سخنی به گزاف گفته نشده است. در عین حال شور و شوق بانوان ایرانی، جهت حضور مؤثر آنها حتی در درون جبهه و در خط مقدم تا پایان دفاع مقدس باقیماند تا آنجا که حضرت امام در سخنرانی خویش، به این مطلب و شور و اشتیاق بانوان اشاره دارند. (همان، ج ۱۶، ص ۱۳) همین شور و اشتیاق بانوان ایرانی است که در کلام امام از آن به عنوان نیروی مضاعفی، یاد شده است و باعث تقویت روحیه مردان در عرصه هشت سال دفاع مقدس می گردید. (همان، ج ۱۹، ص ۱۸۳) مشارکت بانوان در دفاع مقدس، از اهمیت به سزایی برخوردار است، زیرا از جهت کمیت، حدود نیمی از آحاد جامعه را زنان تشکیل می دهند و مشارکت زن، یعنی هماهنگی نیمی از نیروهای جامعه در راستای یک هدف. در اینجا ما به یاری خداوند متعال تلاش داریم تا گوشه ای از فعالیت های زنان را در هشت سال دفاع مقدس به عرصه ظهور بگذاریم.

نقش زنان در جنگ هشت ساله دفاع مقدس

بحث مهم زنان در جنگ ایران در سه مقوله اصلی می گنجد:

۱- فعالیت زنان در پشت جبهه

۲- حضور زنان در میدان نبرد و خط مقدم

۳- نقش زنان در حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس پس از پایان جنگ

۱- فعالیت زنان در پشت جبهه

الف: تقویت روحیه ی رزمندگان

مساعادت زنان در پشت جبهه، طیف گسترده‌ای از فعالیت‌ها را در برمی گیرد. از جمله: تقویت روحیه رزمندگان برای حضوری هر چه پرشورتر در جبهه‌ها و تشویق مداوم آنان، یکی از مهمترین و بارزترین فعالیت‌های زنان در ایام جنگ تحمیلی بود. حضور چشمگیر خواهران و همسران و مادران رزمندگان در هنگام بدرقه آنان، دلیلی است بر این مدعا. این ترغیب و تشویق تا جایی ادامه داشت که حتی گاهی این زنان نمونه، خود، پیشانی بندهای این مسافران را محکم کرده، کوله بار سفرشان را می‌بستند و آنان را مهیای اعزام به جبهه می‌نمودند، و گاه برای احیای این هدف متعالی، از احساسات، گذشته و آمال و آرزوهای جوانی‌شان را برای دفاع از آرمان‌های اسلام و رسیدن به پیروزی لگدمال می‌کردند.

گواه این مطلب آن که هیچ مادری حاضر نمی‌شود جگر گوشه‌اش را که با خون دل و اشک دیده پرورش داده است، به سوی دشمن راهی کند، لیک این مادران غیور، خود زمینه ساز حضور فرزندان‌شان در جبهه‌ها بودند. گواه دیگر آن که هر زنی، طالب آن است که مرد زندگیش در کنار او باشد، تا هرگز احساس ترس و وحشت و دلهره بر او غلبه ننماید، اما در آن سال‌های آتش و خون، زنانی بودند که حتی چند ماه یک بار نیز قادر به دیدن همسرانشان نبودند و تنها دلخوشی‌شان نامه‌هایی بود که هر از چند گاهی به دستشان می‌رسید. حال آن که گاه دیر رسیدن یا نرسیدن آن نامه‌ها نیز، شور و غوغای دیگری در دل‌هایشان بر پا می‌کرد و هزاران فکر و تصور به ذهنشان خطور می‌نمود. گاه گذشت چندین ماه از تولد فرزندان‌شان، بهانه‌ای بود برای یک ملاقات کوتاه و مختصر... اما این زنان صبور و هدفمند، حتی در شهر غربت و در آوارگی‌ها و جابه جایی‌های متوالی، لب به شکوه نگشوده و مشتاقانه به استقبال تمامی این سختی‌ها می‌رفتند. حتی گاهی خود به همسرانشان اصرار می‌نمودند که کمتر به خانه بیایند و معتقد بودند، حضور آنان در جبهه‌ها ضروری‌تر و مفیدتر است؛ چرا که حضور در جبهه، تکلیفی الهی و مهر تاییدی بر فرمان ولایت بود. در این وادی به طور قطع باید گفت هر یک رزمنده که در جبهه‌های دفاع مقدس حضور دارد بیانگر حضور دو زن به ظاهر غایب در صحنه است. از یک طرف زنی که به‌عنوان مادر هویت او را شکل داده و از طرف دیگر، زنی به‌عنوان همسر که او را حمایت کرده و برای او آرامش خاطر آورده. به گونه‌ای که اگر عشق و حمایت آن دو زن نبود، حضور مردان هم امکان‌پذیر نبود. «بسیاری از زنان، همسران خود را حتی به قیمت از دست دادن

همه ی لذات معمولی زندگی، راهی میدان مبارزه می کردند و از فکرشان، راهشان و آرمان هایشان دفاع می کردند» چه بسیار خانواده هایی پس از شنیدن خبر شهادت فرزندانشان، خدا را شکر کرده که چنین موهبتی را به آن ها عطا فرموده و با حفظ روحیه ی خود به دلجویی از دیگران می پرداختند و به کوری چشم دشمنان، حتی روی جنازه ی فرزندانشان عطر و گلاب می پاشیدند. زنان در طول دفاع مقدس ثابت کردند که یکی از عوامل تقویت کننده ی روحیه ی رزمندگان و پشتیبانی فرهنگی آن ها از جبهه ها بودند.

ب - کمک های نقدی و غیر نقدی

در دوران هشت سال دفاع مقدس، اگر چه بخش عظیمی از درآمد کشور در جهت تجهیز جبهه ها و رفع نیازهای تدارکاتی هزینه می گردید اما به لحاظ وسعت میدان جنگ از شمالی ترین نقطه مرزهای غربی تا جنوبی ترین نقطه آن، به علاوه تمامی پهنه آبهای نیلگون خلیج فارس، طولانی بودن مدت درگیری، محاصره اقتصادی و وضعیت نامطلوب اقتصاد داخلی، دولت نمی توانست آنچنان که شایسته است تمام هزینه های پشتیبانی جبهه را تحمل نماید. بنابراین مداخله نیروهای مردمی در امر پشتیبانی جنگ بسیار ضروری و حیاتی بود. آن روزها حال و هوای خاصی در مملکت اسلامی ما حاکم بود. در میان این تکاپو، نه تنها مادران تلاش می کردند، بلکه دانش آموزان نیز در سنگر مدرسه علاوه بر درس خواندن به تهیه و تأمین وسایل مورد نیاز رزمندگان مشغول بودند. مرحومه فهیمه بابائیان پور، همسر شهید غلامرضا صادق زاده، در نامه ای به همسرش، می نویسد: «دستم را از زیر چادر بیرون آوردم و یکبار دیگر برای آخرین بار به آن نگاه کردم. از دستم بیرونش آوردم و گفتم: می خواهم برای جبهه بدهم. برادری که در دکه ایستاده بود، گفت: چیه؟ طلاست؟ و بی اختیار نوار آهنگران را پشت بلندگوی دکه گذاشت. صدای آهنگران در میدان پیچید. اما من به خاطر می آوردم لحظات خوشی را که برای خریدنش صرف کرده بودیم. از این مغازه به آن مغازه. مغازه دار وقتی آن را آورد، گفت: عقیق این انگشتر یمنی است. تو خوشحال شدی و به عنوان تنها خرید ازدواجمان آن را خریدی. می خواستم به آن برادر بگویم: آری طلا است. تنها خرید ازدواجمان است. می خواستم بگویم که خیلی دوستش دارم. می خواستم بگویم که چند روزی در دستم کردم که خاطره اش در ذهنم بماند... برادر نوشت: انگشتر طلا با نگین دریافت گردید از دکه کمک به جبهه بیرون آمدم و پیش خود گفتم: یا زهرا (علیها السلام) قبول کن! (شریعتی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس)

خواهرم! تو چگونه به دنیا می نگریستی که هیچ چیز دنیا برایت ارزشی نداشت؟ تو حتی سرپناه خودت را فروختی و پول آن را برای تهیه ی آمبولانس رزمندگان پرداختی و تمام دارایی ات را برای جبهه اهدا نمودی. تو نه تنها درایی ات، بلکه وجودت را نیز وقف این کار کرده بود.

ج - آشپزی و تهیه مواد غذایی

عملیات کربلای چهار و پنج بود که تعداد مجروحین زیاد بود و آن‌ها را به نقاهتگاهی که به همین منظور در استادיום آزادی تهران تدارک دیده بودند، آوردند. ساعت ۱۲ شب، به بسیج خواهران محل اطلاع دادند که دویست کیلو هویج را باید آماده و آبگیری کنید. ما بلافاصله با خواهران تماس گرفتیم. آن‌ها به مسجد آمدند و در مدت ۲ ساعت، تمامی ۲۰۰ کیلو هویج را آب گرفتند و در شیشه آماده کردند. وقتی برادرها برای تحویل آن‌ها به مسجد آمدند، از سرعت عمل ما شگفت زده شدند...» (شریعتی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس)

د - خیاطی و تهیه لباس گرم

در نخستین روزهای جنگ، زنان ایرانی، خانه و کاشانه ی خود را رها کرده و به صورت داوطلبانه به صحنه های نبرد رفته و به صورت های مختلفی شروع به فعالیت کردند. «روزی به دوختن گونی برای سنگر ها و پاسداری از شهرها پرداختند و روزی به تهیه ی آذوقه و لباس و ملحفه برای زخمی ها و بیمارستان ها و حضور فعال در مساجد جامع شهرها و زمانی به بافتن لباس گرم برای مجاهدین فی سبیل الله که عاشقانه به ضیافت الله شتافتند، مشغول شدند. یکی از خواهرانی که در ستاد پشتیبانی مکتب الزهرا (علیهاالسلام) فعالیت کرده است، چنین می گوید: «آن روزها شنیدیم که بعضی کارخانه ها لباس هایی را که برای برادران سپاهی و ارتشی می دوزند، دستی ۴۵ تومان از دولت پول می گیرند. ما با مراجعه به واحد امور صنفی تقاضا کردیم که دو هزار دست لباس را می دوزیم و مجاناً در اختیار دولت می گذاریم.» حتی در مواقع بمباران هوایی دشمن، شبانه روز پشت چرخ خیاطی می نشستیم و فقط کار می کردیم. مادر شهیدی که در فاجعه هفتم تیر پسرش شهید شده بود، اشک می ریخت و شبانه روز در ستاد، لباس می دوخت...» (شریعتی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس)

ه - اهدای خون

دکتر میلانی، مدیر عامل وقت سازمان انتقال خون ایران، خاطره‌ای از عملیات کربلای ۵ نقل می‌کند: «... ساعت حدود ۳ نیمه شب بود. برای سرکشی به سالن انتقال خون رفتم. دیدم گروهی از خواهران برای اهدای خون از دولت آباد تهران به سازمان آمده‌اند... آن هم در آن ساعات شب.» (شریعتی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس)

و - ازدواج با رزمندگان و جانبازان

زنان ما با تمام مشکلات و دشواری‌ها مبارزه کردند تا اسلام و مسلمانان پیروز شوند. زنان ما همواره در طول دفاع مقدس در صحنه حضور داشتند. زنان آئینه تمام نمای ایثار و فداکاری و اسطوره‌های شهادت و شهامت بودند. دختران جوان و فداکار این کشور که در مکتب اسوه و مقتدای خودشان حضرت زهرا پرورش یافته بودند علاوه بر اینکه در بحرانهای مهم خود را در معرض آسیب و خطر قرار دادند و به یاری انقلاب و نظام مقدس جمهوری اسلامی و رزمندگان سلحشور شتافتند با ایثار و فداکاری وصف ناپذیری حاضر شدند با جانبازان و رزمندگان ازدواج کنند در حالی که میدانستند با قبول این علقه، مشقات و سختیهای فراوانی را باید تحمل کنند ولی با اشتیاق فراوان به ازدواج با ایثارگران تن دادند. آنان با این عمل ایثارگرانه هم روحیه رزمندگان اسلام را تقویت کردند و هم برگهای زرینی بر تاریخ انسانیت این مرز و بوم افزودند. خانم دکتر کیهانی، پزشک بزرگوار است که در بیمارستان سرپلدهاب در خدمت مجروحان است او برای روحیه بخشیدن به بچه‌های جبهه حتی حاضر نشد در شهر خودش (تهران) ازدواج کند، بلکه پس از جاری کردن صیغه عقد در تهران، مراسم ازدواجش را در همان منطقه جنگی برپاساخت و سفره عقدشان از تجهیزات جنگی غنیمتی تزئین شده بود. معصومه صالح خانی، همسر جانباز صفوی (نابینا از دو چشم و محروم دوبا)، می‌گوید: «اوایل جنگ بود. فکر می‌کردم من که زن هستم، تکلیف من چیست؟ احساس کردم که باید با یک جانباز ازدواج کنم...» (شریعتی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس)

ز - سخنرانی و نامه‌های پرشور در تشجیع رزمندگان

سخنرانی پرشور مادر بزرگوار شهیدان مهدی و مجید زین الدین، در تشجیع پیکرشان، چنان شوری در همگان ایجاد کرد که هزاران هزار جوان برومند با تهییج مادرانشان، داوطلبانه به جبهه اعزام شدند...

و یا سخنرانی فهیمه بابائیان پور، همسر شهید غلامرضا صادق زاده که: «ای همسر شهیدم! راحت ادامه دارد.» فهیمه پس از آن که بر جسد پاره پاره همسرش حضور یافت، به جای آن که فغان و زاری پیشه کند و سیاه بپوشد، لباس سپید عروسی اش را بر تن کرد و گل روز عروسی اش را در دست گرفت و پیشاپیش همگان در تشییع پیکر همسرش فریاد برآورد: «ای همسر شهیدم! شهادتت مبارک!» و در هنگام تدفین او، در میان انبوه جمعیت، با صدای رسا گفت: «الهی! رضاً برضائک، تسلیماً لأمرک» و در مراسم ختم او تأکید کرد که «این ختم نیست که آغاز است، آغاز راهی که همسر من آن را پیمود...» از آن پس فهیمه یکسال لباس سپید پوشید؛ چرا که خود را عزادار نمی‌دانست، همان گونه که در تدفین او گفته بود: «اگر غلامرضا به مرگ طبیعی مرده بود، سیاه می‌پوشیدم؛ چرا که عزیزی از دست رفته بود. اما اکنون لباس سپید عروسی‌ام را بر تن کرده‌ام؛ چرا که می‌دانم او هست، ناظر است، شاهد است، من حتی از او خداحافظی هم نمی‌کنم...». کلامش چنان شورانگیز بود که بانویی از فهیمه ۱۹ ساله خواسته بود تا اگر پسرش شهید شد، فهیمه در مراسم ختمش سخنرانی کند. (شریعتی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس)

ذ - تبلیغات برای ایجاد روحیه حماسی در رزمندگان

هنر، همچنانکه پیر مراد رزمندگان گفته بود: دمیدن روح تعهد در انسان‌هاست... و این چنین بود که شاعران و هنرمندان زن در این میان نقش آفرینی کردند. اشعار حماسی و شورانگیز مرحومه سپیده کاشانی، خانم سیمین دخت وحیدی و طاهره صفارزاده، همچون شعر خنساء در زمان پیامبر، حماسه ساز بزرگمردان بود. تهیه و نصب پلاکاردها و تراکت‌های تبلیغاتی و شعارها و... نیز شیوه‌ای دیگر بود. چنین است که رهبر معظم انقلاب می‌فرمایند: «ما در جنگ و انقلاب مشاهده کردیم که نقش خانم‌ها اگر از مردها بیشتر نبود، کمتر هم نبود. اگر زنان حماسه جنگ را نمی‌سرودند و جنگ را در میان خانه‌ها یک ارزش تلقی نمی‌کردند، مردها اراده و انگیزه رفتن به میدان جنگ را پیدا نمی‌کردند. ده‌ها عامل دست به دست هم می‌دهد تا خیل عظیم بسیجی را به سمت جبهه روانه کند. یکی از مهمترین این عامل‌ها، روحیه همسران و زنان است...» (انوار ولایت، مجله شمیم یاس)

زنان مسلمان ایرانی با الهام از تعالیم اسلامی با شجاعت و شهامت وصف ناشدنی، در صحنه های مختلفی حتی در میدانهای رزم حضور یافتند. خواهران بسیج و سپاه خرمشهر از جمله زنانی بودند که در منطقه عملیاتی باقی ماندند و به کارهایی از جمله حفاظت از انبار مهمات و رساندن آن به رزمندگان اسلام، کندن سنگر، تهیه و طبخ غذا برای رزمندگان مشغول شدند. زنان غیور و شجاع ایرانی گاه با دست خالی و یا چوبدستی مزدوران بعثی را به اسارت گرفتند. یک شیرزن سوسنگردی با چوبدستی خود چند سرباز عراقی را به اسارت گفت و قهرمان دیگری تعدادی از آنان را در یک اتاق محبوس کرد و به سربازان اسلام تحویل داد. آنان در شهرهای مرزی دلیرانه مقاومت کردند گویی ترس را از یاد برده بودند و فقط به حق میندیشیدند و بس. آنان آینه تمام نمای ایثار و فداکاری و اسطوره های شهادت و شهامت بودند، فرار از دشمن برای ایشان مفهومی نداشت و بر این عقیده بودند که تا آخرین نفس نباید پشت به دشمن کرد. شیرزنان سلحشور ایرانی خاطره مجاهدات و فداکاریهای زنان مجاهد صدر اسلام را زنده کردند آنان تا سرحد جانبازی و شهادت پیش میرفتند و آرزوی شهادت داشتند. در حالات مرحومه فهیمه بابائیانپور، همسر شهید غلامرضا صادقزاده، گفته اند که وقتی امام خمینی از فهیمه برای جاری ساختن صیقه عقد درخواست وکالت کردند، فهیمه با کلامی رسا به امام عرض کرد: جواب مثبت من مشروط است! اطرافیان با تعجب پرسیدند: چه شرطی؟ فهیمه به امام گفت: «به شرط دعای شما برای شهادت هر دوی ما در این دنیا و قبول شفاعت ما در آخرت.» همین روحیه شهادت طلبی است که امام خمینی را به پیروزی مطمئن می سازد و می فرماید: «من هر وقت بانوان محترم را می بینم که با عزم و اراده قاطع در راه هدف ما حاضر به همه طور زحمت بلکه شهادت هستند، مطمئن میشوم که این راه به پیروزی منتهی می شود.» و نیز می فرماید: «... بعضی از خانمها قسم میدهند که شما دعا کنید که ما شهید بشویم من دعا میکنم که آنها ثواب شهادت را ببرند و پیروز بشوند.» حضور و شرکت زنان در میدانهای نبرد علت‌های مختلفی داشت که بعضی از آنها عبارتند از:

الف - پرستاری و امداد رسانی به مجروحین

یکی از خواهرانی که خود در حماسه مقاومت خرمشهر حضور داشته است، می گوید: «در آن روزها خواهران دو دسته بودند، عده ای برای مهمات رسانی تعیین و تعدادی هم برای امدادگری راهی بیمارستان شدند. ما به بیمارستان رفتیم. پشت سر هم مجروح می آوردند. دست و پاها و بدنهای پاره پاره، که در پتو و حصیر پیچیده شده بودند. اوائل جرأت نمی کردیم به آنها دست بزنیم؛ ولی کم کم

عادت کردیم. خواهران هر کار نیاز بود، می کردند، از تخلیه مجروحین و پرستاری تا کار در آشپزخانه و نگهبانی از بیمارستان. امکانات بسیار کم و مختصر بود. مجبور بودیم سرم‌ها را به میخ آویزان کنیم، روز به روز وضع بدتر می شد... آب و برق نبود و آب از شط می آوردیم و یا شستشو را کنار شط انجام می دادیم. این باعث شد که آب، عده‌ای از خواهران را تا وسط شط ببرد... که تعدادی از آن‌ها غرق شدند...» «جنگ شروع شده بود که به اتفاق چند نفر از خواهران پرستار داوطلبانه به مریوان رفتیم. یک روز خواهری را برای عمل آوردند که دستش سفید سفید شده بود. حالت غش و بیهوشی داشت و از ضعف مفرط رنج می برد. ما بلافاصله به مداوای او مشغول شدیم. بعد که حالش بهتر شد، و از وضعش پرس و جو کردیم، فهمیدیم این خواهر اهل شمال است. چندی پیش که عملیات شروع شده، نیمه شب به منطقه رسیده و اظهار داشته که می‌خواهم در یک مرکز درمانی در کنار پرستاران کار کنم. او به مدت ۷۲ ساعت، بی آنکه چیزی بخورد، در اتاق عمل پنس‌ها را می‌شسته و دسته بندی می‌کرده است. از بس که دستش داخل آب بوده، خون به دستش نرسیده و دست کاملاً سفید شده بود. این خواهر شمالی پس از بهبودی، مجدداً در منطقه ماند و به صورت تجربی به پرستاری مجروحین جنگی پرداخت.» (شریعی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس) (انیسی، فریبا؛ بسیج، زن بسیجی (به مناسبت پنج آذر رو بسیج))

خواهر ۱۸ ساله ای که خانه و کاشانه خود را رها کرده و راهی مناطق جنگی شده، چه هدفی جز رضای خدا و حفظ اسلام می تواند داشته باشد؟ او با چه بینشی به تمامی امیال و خواسته های نفسانی خود پشت پا زده که شب ها تا صبح به پرستاری از مجروحان می پردازد؟ او در خاطرات خود می گوید: «در آبادان و بیمارستان طالقانی به عنوان امدادگر، بیست شب به طور مرتب نخوابیده بودیم، شب ها مجروح بیش تری می آوردند، این کار را به خاطر عشق و علاقه می کردیم، زمانی که بچه های مجروح را در آن حالت می دیدیم، همه چیز را از یاد می بردیم» حضور زنان در نقش پرستار و پزشک در بیمارستان های صحرایی و پشت جبهه بسیار پررنگ بود و ما در اینجا تنها به چند نمونه کوتاه اشاره کردیم.

ب - شرکت مستقیم در عملیات ها

خواهر جانباز، آمنه وهاب‌زاده چنین می‌گوید: «روز دهم جنگ، همراه سیصد نفر از خواهران به جبهه اعزام شدیم. وقتی به ماهشهر رسیدیم، بعضی همانجا ماندند و من همراه بقیه راهی خط مقدم شدم. آن زمان خط مقدم خرمشهر و آبادان بود. این مدت همراه دکتر چمران بودیم و چون ایشان و همسر گرامیشان قبلاً به ما آموزش چریکی داده بودند، حتی قرار شده بود همراهشان به لبنان هم برویم. خرمشهر که سقوط کرد، ما تا پشت کشتارگاه عقب کشیدیم و در بیمارستان ولی عصر (عج) مستقر شدیم. چون خرمشهر خالی از سکنه شده بود، از ما نیز خواستند تا شهر را ترک کنیم. ما جزء آخرین نفراتی بودیم که از خرمشهر خارج می‌شدیم. بعدها در عملیات ثامن الائمه و بیت المقدس شرکت کردم. در والفجر یک شیمیایی شدم... هفت بار مجروح شدم. پای چپم ترکش خورده و تا به حال سه بار عمل شده و احتمالاً آخر هم قطع خواهد شد...» (انیسی، فریبا؛ بسیج، زن بسیجی (به مناسبت پنج آذر رو بسیج)) برادر جانباز، ایران خواه، چنین می‌گوید: «خانم فاطمه نواب صفوی، نوه شهید نواب صفوی، به‌عنوان دیده‌بان به طرف بهمن شیر رفته بود. او با اطلاعات مؤثر و مفیدی که از موقعیت دشمن می‌داد، در موفقیت عملیات نقش تعیین‌کننده‌ای را ایفا کرد. در آخرین دیدار او را در حالی دیدم که پیکر شهیدی را با خود حمل می‌کرد. معلوم شد که از یک عملیات موفق چریکی بازمی‌گردد.» (انیسی، فریبا؛ بسیج، زن بسیجی (به مناسبت پنج آذر رو بسیج)) خواهر نوشین نجار نیز ادامه می‌دهد: «گونی‌ها را پر از شن می‌کردیم و در نقاط حساس خرمشهر می‌چیدیم. شب‌ها روی پشت بام مسجد جامع با اسلحه ام‌نگهبانی می‌دادیم و هر چند ساعت یکبار پست خودمان را عوض می‌کردیم» «در جریان خرمشهر تعدادی از خواهران واقعاً رشادت‌شان خیلی بیش از مردها بود. خواهر شهناز حاجی شاه، از نظر اخلاق، شجاعت ایثار و تقوا و طهارت‌الگوی ما بود. مردانه می‌جنگید. با وجود شدت درگیری‌ها در این چند روز، کسی تار مویی از ایشان ندید و کلامی به جز سلام نشنید. وقتی برای استراحت به عقب برمی‌گشتیم، او به سرعت مشغول آماده کردن غذا می‌شد. شهناز حاجی شاه، سرانجام به آرزویش رسید و جلو مقر همیشه‌اش مکتب قرآن، زمانی که آمده بود برای سنگرها غذا ببرد، همراه یکی از دوستانش شهناز محمدی، بر اثر اصابت ترکش خمپاره دشمن، به شهادت رسید و از برادرش حسین حاجی شاه که دوم آبان ۵۹ به این فوز نائل شد، سبقت گرفت.»

زهره حسینی، دختری پانزده ساله بود، که در هفته اول جنگ پدر شهیدش را با دست خود دفن کرد و یازدهم مهر ۵۹ نیز بدن قطعه قطعه شده برادرش علی را که در مدرسه به شهادت رسیده بود، دفن کرد.

مادر شهیدان شهناز، حسین و محسن حاجی شاه، برای آنکه پیکر دخترش به دست مزدوران دشمن نیفتد، خود برای او قبر کند و او را دفن نمود. خانم بدیعی نوعروس پانزده ساله بود. تنها چهل روز از ازدواجش می‌گذشت، وقتی جنازه شوهرش را آوردند، خودش او را کفن کرد؛ با دستان خودش، با دست‌هایی که هر کسی آن را ندارد... (شریعتی، زهره؛ زن در آیین دفاع مقدس)

ج - عکاسی و خبرنگاری جنگ

خانم خدامرادی یکی از خبرنگارانی است که در طول جنگ عکس‌هایی به یادماندنی تهیه کرده است. وی در این مورد می‌گوید: «اوایل انقلاب ویزیتور روزنامه اطلاعات بودم. بعد از مدتی خبرنگار شدم. اواخر شهریور ۵۹، وقتی عراق به زادگاهم کرمانشاه حمله هوایی کرد، جهت تهیه عکس و گزارش به سمت کرمانشاه رفتم... بمباران مدرسه پسرانه‌ای را به خاک و خون کشیده بود...» (شریعتی، زهره؛ زن در آیین دفاع مقدس)

د - اسارت در جنگ

فاطمه ناهیدی آن روزها دختری بیست و چهار ساله بود که پس از فارغ التحصیلی در رشته مامایی، با سفر به مناطق محروم، می‌کوشید تا در این عرصه آن چه می‌تواند، انجام دهد. در یکی از همین سفرها، در شهر بم، خبر جنگ را شنید و عازم جبهه شد. خیلی زود نام او در سیاهه اولین کسان و اولین زنانی که به اسارت عراق درآمدند، ثبت شد. (الیاسی، محمدحسین/سوری، فاطمه؛ بررسی میزان آمادگی زنان ایرانی برای با بحرانهای سیاسی-امنیتی) او و هم‌بندانش، معصومه آبادی ۱۷ ساله، مریم بهرامی و حلیمه آزموده، ۴۰ ماه در اسارت به سر بردند. در دوران اسارت ۱۷ روز تمام اعتصاب غذا کردند تا آنان را از زندان سیاسی الرشید به اردوگاه‌های مخصوص اسرا ببرند. برادران اسیر هم باورش‌ان نمی‌شد که آنان بتوانند تحمل کنند. سرمشق اسرا بودند؛ با حجابشان، کلامشان و استقامتشان. (شریعتی، زهره؛ زن در آیین دفاع مقدس)

۳- نقش زنان در حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس پس از جنگ

زنان و به خصوص مادران، همسران، خواهران و دختران شهدا، جانبازان و اسرا، نقش به سزایی در ترویج ارزش‌ها و فرهنگ روزهای آتش و خون دارند. انتشار نامه‌های خانواده رزمندگان در آن

روزها، سخنرانی‌ها، مراسم یادبود و ...همگی در بزرگداشت یاد آن روزها اثرگذار می‌باشند(داودآبادی، مهدی- احمدی فاطمه؛ بازنمایی نقش زن در سینمای دفاع مقدس) کتاب «نامه‌های فهیمه» که پس از فوت وی چاپ شد، یکی از هزاران نمونه‌ای است که موجب تشجیع و آسودگی خیال مردان از ناحیه زنان می‌شد. در قسمتی از این نامه‌ها می‌خوانیم:

«سلام مرا از این راه دور بپذیر؛ سلامی که از سینه‌ای برمی‌خیزد که دوری تو آن را سخت تنگ کرده. سلامی که از قلب مصیبت دیده‌ام بیرون می‌آید و بر قلب مصیبت دیده‌ات می‌نشیند؛ ولی بدان که امام صادق (علیه‌السلام) فرموده است:

«اگر مؤمن پاداشی را که برای مصیبت‌ها دارد، بداند، آرزو می‌کند که او را با مقارض‌ها تکه تکه کنند...»

«غلامرضا! خیلی دلمان برایت تنگ شده، ولی چه کنیم که اسلام را بیشتر و بیشتر از تو دوست داریم. چه کنیم که ما حسین (علیه‌السلام) را بیشتر از تو دوست داریم. چه کنیم که عشق حسین (علیه‌السلام) قبل از عشق تو در وجودمان نقش بسته است؛ چرا که اول چیزی که در ابتدای زندگی مان چشیدیم، تربت پاک حسین (علیه‌السلام) بود...»

گذشته از این، زنان در عرصه هنر و ادبیات نیز نقش آفرین بوده‌اند. اشعار مرحومه سپیده کاشانی در سرودن حماسه رزم آوران معروف و بیاد ماندنی است. دیگران نیز همچون طاهره صفار زاده، سیمین دخت وحیدی، مهری حسینی و... در سرودن حماسه‌ها نقش به سزا داشته‌اند. (داودآبادی، مهدی- احمدی فاطمه؛ بازنمایی نقش زن در سینمای دفاع مقدس) مثنوی «کربلا در کربلا» از خانم مهری حسینی یکی از این نمونه‌هاست که داستان زندگی سرلشگر شهید مهدی زین‌الدین را به تصویر می‌کشد.

در زمینه ادبیات داستانی نیز بانوانی چون خانم راضیه تجار، سمیرا اصلاص پور، زهرا زواریان، مریم صباغ زاده، ایرانی، طاهره اید، مهری ماهوتی، بلقیس سلیمانی، حبیبه جعفریان و حتی زنان جوانی که در هشت سال دفاع مقدس یا به دنیا نیامده بودند و یا کودکی بیش نبوده‌اند، اکنون سراینده و نویسنده آن روزهایند، که خون، اثری در فرهنگ مردم می‌گذارد که هیچ چیزی نمی‌تواند جای آن را بگیرد.

مؤسسه روایت فتح، یکی از مؤسساتی است که با قلم نوقلمانی چون فرزانه مردی (کتاب شهید حسن باقری)، مریم برادران (کتاب شهید همت)، فاطمه غفاری، نفیسه ثبات و دیگر نویسندگان و شاعران جوان، دری را گشوده است که هرگز بسته نخواهد شد. و این فرهنگ آرمان شهری است که تا کسی با عشق وارد آن نشود، درکی از آن نخواهد داشت. (شریعتی، زهره؛ زن در آیین دفاع مقدس)

بخش پنجم: آمار شهدا و ایثارگری های زنان در دوران دفاع مقدس

بر اساس آمار تهیه شده از فهرست شهدای جنگ تحمیلی؛ زنان قهرمان ایران ۶ هزار و ۴۲۸ نفر شهیده در طول سال های دفاع مقدس تقدیم اسلام کردند که بیشتر آنها در بمباران و موشک باران شهرها به شهادت رسیده اند. طبق آماری به نقل از نشریه داخلی بنیاد شهید و امور ایثارگران، ۵۰۰ نفر از این افراد، رزمنده بودند، بیشتر این زنان مجرد و ۲۵۰۰ نفر از آنان در سن ۱۰ تا ۳۰ سال بودند. براساس آمار بنیاد جانبازان و امور ایثارگران که در شهریور ۱۳۸۱ به تفکیک جنسیت و گروه های جانبازی منتشر شد، تعداد کل جانبازان زن ۵ هزار و ۷۳۵ نفر است که از این تعداد ۳ هزار و ۷۵ نفر بالی ۲۵ درصد جانبازی دارند. درباره تعداد اسرای زن جنگ تحمیلی، آمار روشنی منتشر نشده، اما در برخی منابع از رقم ۱۷۱ اسیر زن در طول جنگهشت ساله گفته شده است. همچنین در طول ۸ سال دفاع مقدس ۲۲ هزار ۸۰۸ امدادگر و ۲ هزار و ۲۷۶ پزشک زن به جبهه ها اعزام شدند. اما درباره نقش غیرمستقیم زنان این سرزمین نیز باید گفت؛ طبق آماری که سال ۱۳۸۶ منتشر شده تعداد والدین شهدا ۲۴۷ هزار و ۱۰۶ نفر (تعداد مادران شهید حدود نصف این میزان است) و تعداد همسران شهدا ۶۱ هزار و ۵۲ نفر بوده است. (اغلب همسران شهدا، از زنان هستند.) همچنین تعداد والدین جانبازان ۷۱ هزار و ۳۷۲ نفر، تعداد همسران جانبازان ۳۱۷ هزار و ۱۹۳ نفر، تعداد والدین آزادگان ۱۳ هزار و ۸۲ نفر و تعداد همسران آزادگان ۴۱ هزار و ۷۶ نفر بوده است. ازاین روست که میتوان مدعی بود به غیر از دختران شهدا، جانبازان و آزادگان، حدود ۵۵۰ هزار نفر از زنان ایرانی با صبر و تحمل فقدان همسر در صورت شهادت یا اسارت یا مجروحیت و معلولیت او در حماسه دفاع مقدس نقش داشته اند. این را باید کنار رقم ۱۳ هزار زنی گذاشت که به طور مستقیم با این جنگ روبه رو شدند.

امار ایثارگری زنان در دفاع مقدس

تعداد (نفر)	موارد
۶۸۴۲	زنان شهید
۵۰۰	زنان رزمنده شهید
۲۵۰۰	زنان شهید ۱۰-۳۰ ساله
۵۷۳۵	کل زنان جانباز
۳۰۷۵	زنان جانباز بالای ۲۵ درصد
۱۷۱	اسرای زن
۲۲۸۰۸	امدادگران زن
۲۲۷۶	پزشکان زن
۱۲۳۵۵۳	مادر شهید
۶۱۰۵۲	همسر شهید
۳۱۷۱۹۳	همسر جانباز
۴۱۰۷۶	همسر آزاده
۲۴۷۱۰۶	والدین شهید (پدر و مادر)
۱۳۰۸۲	والدین آزادگان (پدر و مادر)
۷۱۳۷۲	والدین جانبازان (پدر و مادر)
۱۳۰۰۰	تعداد کل زنانی که مستقیم در جنگ حضور داشتند

نتیجه گیری

زنان و بانوان کشورمان در برهه های مختلف تاریخ انقلاب اسلامی به ویژه در دوران دفاع مقدس به خوبی از عهده رسالت و نقش آفرینی خود به عنوان مبارز، حمایتگر، راوی و مشوق مردان و.... بر آمده اند. جمهوری اسلامی ایران با داشتن الگوی مشارکت زن در هنگامه دفاع و صحنه های نبرد در صدر اسلام، زنان را برای انجام امور مهم در هشت سال دفاع مقدس سازماندهی و به کارگیری می نمود. زنان ایران با یادآوری رفتار و سیره حضرت زهرا (س) و حضرت زینب (س) و دیگر زنان قهرمان صدر اسلام، به وظیفه الهی و انسانی خویش در طول دفاع مقدس عمل کردند و اگر نبود صبوری، عزم، همت، ایثارگری و کمک رسانی آنها چنین مقاومت پیروزمندانه ای در آن دوران شکل نمی گرفت. هدف از ارائه این مقاله بررسی نقش زن در جامعه و حضور او در عرصه های مختلف اجتماعی و بخصوص عرصه های مختلف دفاع مقدس است که می تواند مشوق دیگر هموعانش برای حضور در عرصه های مختلف سیاسی و اجتماعی مشابه باشد.

در این مقاله، در ابتدا به موضوع شناخت زن پرداخته شده و سپس به مواردی پرداخته می‌شود که زنان جامعه اسلامی در آن نقش فعالی داشته و در نهایت به موضع زن در دفاع مقدس پرداخته شده که جنبه‌های مختلفی از حضور این قشر عظیم جامعه را در این دهه از عمر با برکت کشور مورد بررسی قرار گرفته و به تناسب موضوع به بررسی نقش زنان در این برهه از زمان پرداخته می‌شود. جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، جنگ دو کشور نبود، بلکه جنگ یک اعتقاد جهانی بر علیه بینش و تفکر اسلامی بود و دفاع مقدس، تجلی استقامت و پایداری زن و مرد این آب و خاک است که با تأسی به رهبر آزادگان حسین بن علی علیه‌السلام در مقابل تمامیت کفر و استکبار ایستادند و صحنه‌های بدیعی از رشادت و شهادت، ایثار و صلابت را به نمایش گذاشتند و با بهره‌گیری از انوار الهی اسلام تجاوز دشمن را به دفاعی مقدس تبدیل نمودند و سراسر تاریخش مملو از نیایش، مجاهده، مکاشفه، شهود، فراغت، مبارزه و رشادت و آدابی است که با کلمه تقدس تبلور و معنی پیدا می‌کند. مروری بر مؤلفه‌هایی که به نوعی مرتبط با دفاع مقدس هستند، نشان می‌دهد که هر کدام جذابیت، تازگی و تنوع خاص خود را دارد و در مقاطع مختلفی می‌توان روی آن موضوعات و مؤلفه‌ها تحقیق و بررسی انجام داد و با پژوهش به زاویه‌ای پنهان از زوایای ناشناخته دفاع مقدس دست پیدا کرد. موضوع خانواده، زن و دفاع مقدس، موضوعی جالب و در خور توجه است که متأسفانه طی سال‌های پس از جنگ، نقش این قشر عظیم و انقلاب جامعه اسلامی مهجور و ناشناخته مانده است. این مقاله پژوهش، بررسی و تحقیق مختصری بر نقش زنان غیور، شجاع و دل‌باخته اسلام و انقلاب است که در دوران دفاع مقدس به عناوین مختلف ایفای نقش نموده و فی سبیل الله قدم در عرصه مقدس جهاد نهادند. امید آن که بتوانم ادای دین نمایم. همه می‌دانیم که نیمی از جمعیت کشور ما را زنان تشکیل می‌دهند و اگر نگوئیم نقش آنان در طول دفاع مقدس بیشتر از مردان بوده کمتر نیست.

منابع و مأخذ

- ۱) آناتومی جامعه‌ی سنه الله: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی، فرامرز رفیع پور، تهران: انتشارات کاوه، ۱۳۷۷
- ۲) ابراهیمی، محبوبه؛ ردی از ستاره‌ها؛ مجله شمیم یاس؛ اردیبهشت ۱۳۸۳؛ شماره ۱۴
- ۳) ابراهیمی، محبوبه؛ ردی از ستاره‌ها (نسل زنان صبور هدفمند)؛ مجله شمیم یاس؛ مهر ۱۳۸۹؛ شماره ۴
- ۴) ابوعیسی ترمذی، سنن ترمذی؛ محقق: ابو محمد شاکر، دارالدحیث، قاهره، بی تا
- ۵) أبو الفضل أحمد بن علی بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلانی (المتوفی: ۸۵۲هـ)؛ الإصابة فی تمييز الصحابة؛ تحقیق: عادل أحمد عبد الموجود وعلی محمد معوض؛ الناشر: دار الکتب العلمیة - بیروت؛ الطبعة: ۱۴۱۵ ق
- ۶) ابن عبداله البر، یوسف بن عبدالله/ بجاوی، علی محمد، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، الر الجیل؛ بیروت؛ ۱۴۱۲ق
- ۷) ابن حنبل، احمد بن محمد؛ مسند الامام احمد بن حنبل؛ محققین: عبدالله بن عبدالمحسن ترکی و همکاران؛ موسسه الرساله، بیروت؛ ۱۴۱۶ق
- ۸) أبو الحسن علی بن أبی الکرم محمد بن محمد بن عبد الکرم بن عبد الواحد الشیبانی الجزری، عز الدین ابن الأثیر؛ أسد الغابۀ فی معرفۀ الصحابۀ؛ المحقق: علی محمد معوض - عادل أحمد عبد الموجود؛ الناشر: دار الکتب العلمیة؛ ۱۴۱۵ق
- ۹) انوار ولایت، مجله شمیم یاس، شهریور و مهر ۱۳۸۱، پیش شماره ۱۴
- ۱۰) انیس، فریبا؛ بسیج، زن بسیجی (به مناسبت پنج آذر رو بسیج)؛ مجله پیام زن؛ دی ۱۳۸۷؛ شماره ۲۰۲

- (۱۱) الیاسی، محمدحسین/سوری، فاطمه؛ بررسی میزان آمادگی زنان ایرانی برای با بحرانهای سیاسی-امنیتی؛ نشریه مطالعات راهبردی بسیج؛ بهار ۱۳۸۳؛ شماره ۲۲
- (۱۲) بغدادی، محمد بن سمیع بن منیع؛ طبقات الکبری؛ مترجم: محمود مهدوی دامغانی؛ فرهنگ و اندیشه؛ ۱۳۷۴
- (۱۳) بی نا؛ کتاب شناسی؛ نشریه شاهد یاران؛ مهر ۱۳۸۸؛ شماره ۴۷
- (۱۴) پرهام، باقر، ۱۹۹۳ م. مبانی و کارکرد شهرداری در شاهنامه و اهمیت آن‌ها در سنجش خرد سیاسی در ایران، مجله فرهنگ، دوشنبه ۱۹۹۳ مش ۴-۶
- (۱۵) جوادی یگانه محمدرضا و سید علی محمد صفی. ۱۳۹۲. روایت زنانه از جنگ. تحلیل انتقادی کتاب دا. فصلنامه نقد ادبی، سال ششمش ۲۱ صص ۸۵-۱۱۰
- (۱۶) حسینی، اعظم..۱۳۸۸. دا - خاطرات سیده زهرا حسینی، چ ۱۲، تهران: انتشارات سوره مهر
- (۱۷) حسون محمد/ مشکور، ام علی؛ اعلام النساء المومنات؛ اسوه؛ تهران؛ ۱۴۲۱ ق
- (۱۸) داودالموسوی، سیده الزهرا؛ بررسی نقش نظامی و پشتیبانی زنان استان سمنان در دوران هشت سال دفاع مقدس؛ پایاننامه کارشناسی ارشد؛ استاد راهنما: دکترمهری ادریسی؛ استاد راهنما: دکتر ابوالقاسم پیاده کوهسار؛ دانشگاه آزاد شاهرود؛ تابستان ۱۳۹۱
- (۱۹) داودآبادی، مهدی- احمدی فاطمه؛ بازنمایی نقش زن در سینمای دفاع مقدس؛ نشریه معرفت فرهنگی اجتماعی؛ تابستان ۱۳۹۵؛ شماره ۲۷
- (۲۰) رضوانیان، قدسیه. ۱۳۸۸. از سرگذشت نویسی به داستان‌نویسی، مازندران، تهران: دانشگاه مازندران
- (۲۱) رجب‌زاده، هاشم، ۱۳۷۸.، کتب جنگ و ترجمه ژاپونی ان، ایران‌شناسی، ش ۲ ص ۳۶
- (۲۲) شریعتی، زهره؛ زن در آینه دفاع مقدس؛ مجله شمیم یاس؛ دی ۱۳۸۳؛ شماره ۲۲

- ۲۳) شریعتی، زهره؛ زن در آئینه دفاع مقدس؛ مجله شمیم یاس؛ بهمن ۱۳۸۳؛ شماره ۲۳
- ۲۴) شیخیان، علی / منصورنژاد؛ محمد؛ وحدت مردمی - حضور روحانیت؛ زمزم هدایت، مرکز تحقیقات اسلامی نمایندگی ولایت فقیه در سپاه؛ ۱۳۸۶
- ۲۵) صفا، ذبیح‌الله، ۱۳۹۰. حماسه‌سرایی در ایران، چ ۵، تهران: فردوس
- ۲۶) ضرابی زاده، بهناز. ۱۳۹۰. دختر شینا، تهران: سوره مهر
- ۲۷) غفاری جاهد، مریم. ۱۳۸۸. نگاهی انتقادی به دا، روزنامه امتیاز ۳۰ بهمن و ۱ و ۲ اسفند ۸۸
- ۲۸) فلکی، محمود. ۱۳۸۲. روای داستان، تئوری‌های پایه‌ای داستان‌نویسی. تهران: بازتاب نگار
- ۲۹) کتاب «نقش زنان در دفاع مقدس»؛ مؤسسه فرهنگی هنری مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- ۳۰) متقی، علی بن حسام‌الدین؛ کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال؛ موسسه الرساله؛ بیروت؛ ۱۴۱۳ق
- ۳۱) نقش زنان مسلمان در جنگ؛ گروه تاریخ اسلام مرکز بررسی و تحقیقات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی؛ چاپ اول، بهار ۱۳۶
- ۳۲) واقدی، محمد بن عمر؛ کتاب الغازی؛ موسسه الاعلامی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۹ق

فصلنامه علمی-حقوقی قانون بار - دوره پنجم - شماره ۱۹ - پاییز ۱۴۰۰ - دبیرخانه مرکزی ۰۲۱۶۶۹۱۲۹۵۱۹